

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Ю.М.Кудінов (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІВАН МАЗЕПА І МАЗЕПИНЦІ: ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII ст.»

15–17 жовтня 2009 р. у Львові відбулася конференція, приурочена до трьохсотих роковин із часу завершення земного життя українського гетьмана «обох берегів Дніпра» Івана Мазепи. Її організаторами виступили Наукове товариство імені Шевченка в Україні (історична комісія) й Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ (Львівське відділення). Форум став можливим завдяки підтримці Наукового товариства імені Шевченка в Америці, Львівського національного університету ім. Івана Франка, Державного історико-архітектурного заповідника у м.Жовква, Львівського музею історії релігії, музикознавчої комісії НТШ в Україні, фонду «Україна-3000», українського мецената О.Мандюка та народного депутата П.Писарчука. У заході взяли участь історики з Білорусі (Мінськ), Польщі (Варшава), Російської Федерації (Санкт-Петербург) та України (Луцьк, Львів, Київ, Одеса, Черкаси, Чернівці).

У рамках конференції відбулося пленарне і чотири секційних засідання. Із вітальним словом на пленарному засіданні, що проходило у Львівському національному університеті ім. І. Франка, виступив голова НТШ *О.Купчинський*, який побажав усім науковцям творчої наснаги. У доповіді «Іван Мазепа: 300 років протистояння в історії й політиці» керівник Львівського відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ *Я.Дашкевич* порівняв гетьмана з національними героями інших країн, борцями за незалежність, такими, як Дж.Вашингтон, ірландські патріоти, Б.С.Чандра.

У доповіді директора центру вивчення історії України історичного факультету Санкт-Петербурзького державного університету *Т.Таїрової-Яковлевої* «Іван Мазепа: відмовляючись від стереотипів» було висловлено думку, що вони завжди супроводжуватимуть образ українського гетьмана. За спостереженнями дослідниці, у деяких російських істориків уже почало формуватися позитивне ставлення до українського зверхника. Зокрема, один із них, С.Анісімов, порівняв І.Мазепу із С.Боліваром і Дж.Гарібальді. У своїй доповіді *Т.Таїрова-Яковлева* порушила принципове питання – якою людиною був гетьман? І сама ж відповіла – сильною та неординарною особистістю. Науковець відкинула міф про нього як користолобця.

Доповідь «Культура в Україні останньої третини XVII – початку XVIII ст.» виголосив академік НАНУ *Я.Ісаєвич*, який зробив спробу розтлумачити напрацювання відомого лінгвіста з діаспори Ю.Шевельова щодо періодизації української мови. На його думку, вона відобразала історію українського народу. Учений зробив узагальнення, що І.Мазепа продовжив політичну лінію І.Виговського та П.Дорошенка, хоча не зміг втілити проект першого – затвердження статусу Гетьманщини як самостійного князівства у складі Речі Посполитої, адже був змушений маскуватися під вірного слугу Петра I.

На секційному засіданні «Українська державність та військово-політичні події у Східній Європі початку XVIII ст.» було представлено шість доповідей. *Т.Чухліб* (Київ; «Тиранія Москви: політичні причини відмови гетьмана Івана Мазепи від зверхності царя Петра I») наголосив на нюансах зречення ним проросійської лояльності. Історик дав визначення поняттю «тиранія» та назвав ознаки тиранії Петра I щодо України: московський цар не хотів об'єднання України, про що свідчив його наказ І.Мазепі 7 жовтня 1707 р. «Про повернення сьогобічної України» до Речі Посполитої; Петро I та його оточення розпочали активно обмежувати політичні права українського гетьмана; Москва взялася до радикальних змін адміністративного устрою Гетьманщини (18 грудня 1707 р. було видано указ про заснування Київської губернії одночасно з вісьмома російськими; цар урізав земельні рангові маєтності; обмежувалися права козацької старшини; відбувалося «реформування» козацького війська (1706 р., за наказом Петра I, організовано Українську дивізію, котра стала з'єднанням городових та охотницьких полків Лівобережжя й Слобожанщини; її командир, майор лейб-гвардії Преображенського полку Долгорукий, мав під своєю орудою всі війська у Гетьманщині, а підлягав безпосередньо

київському воєводі Д.Голіцину); цар не забезпечив належної оборони України від шведського наступу; свавілля російських воєначальників; виснаження людських та матеріальних ресурсів України у результаті постійних походів гетьманського війська; розорення й спустошення українських сіл, містечок і міст тощо. Таким чином, московський цар, як суверен України, не виконав своїх зобов'язань щодо захисту «прав та привілеїв» гетьмана І.Мазепи, козацької старшини й українського суспільства.

У доповіді *О.Сокирка* (Київ; «Гетьманат обох боків Дніпра в контексті подій Великої Північної війни 1704–1709 рр.») відзначено, що варто з'ясувати факт передачі гетьманом Самусем клейнодів І.Мазепі, оскільки це тільки вказується у літописі Г.Грабянки, але також має бути продубльоване в інших документах. У контексті своєї розвідки доповідач порушив важливі проблеми. По-перше, про участь волинської та правобережної шляхти в об'єднаному процесі 1704–1709 рр. По-друге, чи була єдність Правобережжя і Лівобережжя під владою І.Мазепи запорукою майбутнього українсько-шведського союзу? По-третє, чому вступ шведських військ до Польщі відбувся одночасно з повстанням С.Палія?

Своє трактування українсько-шведського альянсу висловив *В.Станіславський* (Київ; «Іван Мазепа й українсько-шведський союз 1708–1709 рр.»), на думку якого будь-який правитель має зв'язки з іноземними державами, що пояснюється забезпеченням політичних інтересів. Взаємна зацікавленість обох сторін може бути віднесена не до 1704 р., як це прийнято в історіографії, а до початку Північної війни. У перспективі гетьман передбачав, якщо переможе Швеція, то українські землі приєднаються до Польщі, а якщо Росія – то відбудеться їх поділ між нею та Річчю Посполитою. Тому-то Військо Запорозьке має знайти нового сильного протектора. Доповідач згадав працю В.Королюка «Речь Посполитая и подготовка Северной войны» (Москва, 1951 р.), в якій відлік прошведської політики починається з 1701 р. У Франції, зокрема, теж були інтереси допомогти Швеції вийти з війни переможцем, щоб із нею вступити в боротьбу за іспанську спадщину. В.Станіславський зазначив, що на вересень 1707 р. Правобережна Україна, Лівобережжя із Сіверщиною, як Велике князівство Руське, входили до Речі Посполитої на засадах Гадяцького договору. Альянс міг бути укладений усно або у Великих Будищах 8 квітня 1709 р. (за н.ст.), проголошуючи звільнення України від московського правління.

Білоруський історик *З.Віцько* (Мінськ; «Кампанія армії Великого князівства Литовського 1709 р. у Західній Україні») простежив бойові дії в Руському воєводстві та на Волині (битва біля Почаєва), де зішлись сили прошведського короля Речі Посполитої С.Лещинського й Карла XII з проросійськи налаштованим Августом II у союзі з белзьким воєводою А.Сенявським. Гетьман Великого князівства Литовського (з 1709 р.) Г.Огінський став союзником Петра I, і навіть просив у нього булаву І.Мазепи, а військо А.Сенявського розпочало наступ на Львів.

Декан історичного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія» *В.Щербак* виступив із доповіддю «Гетьманщина і Московія після Полтавської битви». На його думку, особливостями державотворення Гетьманщини після виступу І.Мазепи стали дві події: Полтавська перемога московських військ та виникнення інституту царських резидентів із великими повноваженнями. Першим із них був А.Ізмайлов, який правив разом зі І.Скоропадським, він навіть підписував універсали, як колись І.Мазепа. Пункти Решетилівських статей ігнорувалися, наголошувалося, що їх виконання залежить від волі монарха. Кожен наступний рік з'являлися нові обмеження, дедалі частіше полковників почали призначати без відома гетьмана, навіть московитів (наприклад, у Ніжин – П.Толстого). Історик наголосив на запровадженні економічних санкцій: Гетьманщині заборонялося торгувати із Запорозжям; золота монета залишалася в Росії; з 1713 р. заборонявся продаж у Гетьманщині зброї; понад 10 тис. московського війська утримувалося на території України коштом місцевого населення. У 1720 р. було запроваджено посаду київського генерал-губернатора. Із 1718 р. київський митрополит не обирався, а призначався Синодом, тобто Київ перетворювався на простий єпархіальний центр російської церкви. У 1722 р. було створено І Малоросійську колегію, котра вийшла з підпорядкування Колегії іноземних справ і була підконтрольна безпосередньо Сенату.

Історик *Ю.Мицик* (Київ; «Мазепинська доба: перспектива джерелознавчих студій») повідомив про знайдені в польських архівах листи, універсали, а також газети у Львові й Кам'янці-Подільському, котрі висвітлювали різні аспекти життя І.Мазепи.

Наступного дня відбулося два секційних засідання. На секції «Мазепинці і їх діяльність» увазі учасників було представлено шість доповідей. Першим виступив фахівець із мазепіани,

журналіст *С.Павленко* (Чернігів; «Оточення Івана Мазепи: етапи формування гетьманської команди»). Дослідник виокремив три з них: 1) 1687 – перша половина 1693 рр.; 2) друга половина 1693–1707 рр.; 3) 1708 р. На першому етапі кадри було оновлено на 70%. Серед них значну роль відігравали дорошенківці, свояки, родичі – Михайло Миклашевський, Мокієвські тощо. У 1687–1692 рр. відбувалася ротація полковників і соратників, щоб запобігти зрадицтву. Другий етап (1693–1707 рр.) порівняно з першим пройшов без кардинальних кадрових перестановок – призначалися тільки нові полковники, наприклад, замість Миклашевського та Мировича, котрі загинули в роки Північної війни. І.Мазепа зробив ставку на людей освічених, випускників Києво-Могилянської академії (наприклад, на родину Герциків), особливо двох пелітників – І.Обидовського й А.Войнаровського. На третьому етапі гетьман припинив шукати ворогів серед свого оточення. Його команда переймалася становичем українців. Трагедія полягала у тому, що, на думку дослідника, вона мала для цього обмежені можливості.

Друга доповідь була виголошена *В.Пришляком* (Луцьк; «Данило Апостол: соратник чи відступник?»), який відзначив, що до цього діляча більше пасує визначення «сподвижник», аніж соратник І.Мазепи, та висловив тезу, що Гетьманщина – не кабінетний термін, адже він вживається у Ніжинському літопису суголосно до періоду Руїни (аналогічна справа і з дефініцією «Україна»). Дослідник навів аргумент історика І.Джиджори, що в тій ситуації було лише два шляхи: або йти за І.Мазепою, або шукати способу вижити.

В інтерпретації *О.Бачинської* (Одеса; «Традиції мазепинства й «турецькі запорожці» кінця XVIII – початку XIX ст.)) поняття «козаки» вживалося аж до початку XIX ст. В Османській імперії побутував термін «барабаші» – так називали козаків Лівобережної Гетьманщини (до кінця XVIII ст.). Після зруйнування Січі на турецькій території відбувалися вишукування козаків, аби потім їх повертали до Російської імперії. Царський уряд просив на це дозвіл через своїх послів у Стамбулі. Ставлення до козаків Задунайської Січі було як до мазепинців.

Четверту доповідь представив *М.Трофимук* (Львів; «Non atra mente sed atramento» – бачення Пилипом Орликом майбутнього України), який зауважив, що 2007 р. він разом із О.Трофимук проаналізував термінологію з Конституції П.Орлика, укладеної генеральним писарем І.Максимовичем. У тексті 1710 р. термін «Україна» вживався у різних контекстах: «Patria» – «вітчизна» обох берегів Дніпра, руська, роксоланська, Мала Русь, Україна.

Третя сесія – «Культура козацького бароко» – пройшла у виставковій залі Львівського музею історії релігії. Із відеодоповіддю «Візуальний образ Івана Мазепи: достовірні й спростовані зображення» виступила *О.Ковалевська* (Київ), яка дослідила проблему наявності достовірних, імовірних і помилкових портретів українського гетьмана. На думку історика, на відомих зображеннях, що зберігаються у замку Гріпсгольм у Швеції та в Історичному музеї у Москві й котрі до недавнього часу вважали за портрети І.Мазепи, ми бачимо великого гетьмана литовського Павла Яна Сапегу. Дослідниця дійшла такого висновку в результаті копіткої пошукової роботи у співпраці з польською колегою М.Каламайською-Саєд, яка докладно дослідила іконографію родини Сапег. О.Ковалевська звернула увагу на питання наявності в гетьмана бороди і відображення цієї риси його зовнішності у зображувальних джерелах. Візуальна демонстрація супроводжувалася повідомленнями письмових джерел, згідно з якими І.Мазепа не лише носив бороду протягом різних періодів свого життя, а й погодився поголити її, щоби дати приклад московським боярам та підтримати реформи Петра I з «європеїзації» країни. На підставі тривалих досліджень історик виявила п'ять найбільш достовірних портретів гетьмана: з гравюри М.Бернігерота, зображення з Києво-Печерської лаври, малюнок із літопису С.Величка, портрет, що зберігається в Національному музеї історії України (від початкового зображення тут, на думку дослідниці, залишилися лише брови, очі, вуса, а решта була сплюндрована пізнішими «реставраціями») і портрет кінця XVIII ст., що нині перебуває у Дніпропетровському художньому музеї. Крім того, до переліку автентичних зображень гетьмана слід віднести образи з гравюр, створених за часів І.Мазепи й подарованих/присвячених йому (йдеться про твори І.Мігури, І.Щирського, Д.Галяховського). Таким чином, до списку достовірних та автентичних портретів гетьмана можуть бути віднесені близько 10 зображень (утім, він цілком може бути розширений у результаті нових досліджень).

Історик *В.Александрович* (Львів; «Прижиттєва іконографія Івана Мазепи») проаналізував графічні елементи гравюри «Хрещення Христа», котра зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві. На його переконання, відображений сюжет радше відповідає легенді про появу ікони Богоявлення у Києві, аніж хрещенню Ісуса Христа, як про це свідчить назва твору. В інтерпретації доповідача, зображена на гравюрі річка Йордан символізує український

Дніпро, серед постатей – Андрій Первозваний, група людей на березі – Володимир Великий, святі Борис і Гліб, царевичі Іван (помер 1696 р.) й Петро Олексійовичі, а за ними – І.Мазепа. Зображення на гравюрі Івана Олексійовича дозволило дослідникам визначити дату її створення, тобто до 1697 р.

Фахівець із музичної культури України *Ю.Ясеновський* (Львів) у доповіді «Музика доби Мазепа: звідки і куди?» дійшов висновку, що значний вплив на тогочасну музику справили візантійські та латинські віяння. Доба ж І.Мазепа, на його переконання, знаменує золотий період української музичної культури, яка у церковно-музичному ритмі поєднувала контрастність радості/печалі, мажору/мінору. Сам гетьман був добрим бандуристом (його інструмент зберігається у Санкт-Петербурзькому музеї) та автором пісень.

Варшавський історик *В.Соболь* («Образ Івана Мазепа в “Діарії” Пилипа Орлика») залучила мікрофільмову копію анонімних польських палеографів (Національна бібліотека у Варшаві, відділ мікроформ, мкф №16748), а також факсимільні видання, здійснені у Гарвардському університеті (США) протягом 1988–1989 рр. із передмовами О.Субтельного та О.Пріцака. Щоденник П.Орлика є деміфологізацією І.Мазепа і синтезує погляди автора на Росію як антагоніста цивілізації.

17 жовтня у Жовківському замку відбулося останнє секційне засідання – «Доба гетьмана Мазепа: історіографія й історична пам'ять». Для кращого сприйняття діалектики поглядів на діяльність гетьмана *Ю.Кудінов* (Київ; «Іван Мазепа: американсько-канадська історіографія другої половини ХІХ – початку ХХІ ст.») відніс відповідні історичні праці до трьох періодів (друга половина ХІХ ст. – 1945 р., 1945–1991 рр., від 1991 р.), умовно назвавши їх авторів представниками першої, другої та третьої генерацій. Для першого періоду характерна була романтизація образу гетьмана, адже тодішні автори – письменники, журналісти, посли й мандрівники. У деяких істориків другого покоління з'явилися монографії, зокрема К.Меннінга (1957 р.), Г.Бабинського (1974 р.), О.Субтельного (1975, 1981 рр.), Т.Мацьківа (1967, 1983 рр.). У третьому періоді (з 1991 р.) І.Мазепа виступає як позитивний український герой, але фрагментарно у Т.Снайдера (2003 р.), П.Бушковича (2003 р.), В.Мезенцева (2005 р.). Серед аргументів на підтримку гетьмана в його прошведській лояльності історики США й Канади називають обмеження української автономії, жорстку податкову систему, різну політичну культуру російської та гетьманської еліт.

З.Борисюк (Київ; «Мазепинська доба у новітній французькій історіографії») проаналізувала відомий твір І.Борщака і Р.Мартеля «Іван Мазепа» («Vie de Mazepa», Париж, 1931 р.). Сучасний французький історик Д.Бовуа у праці «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнання до українського міфу» (опубл.: Український археографічний щорічник: Нова серія. – 2004. – Вип.8/9) відзначав, що вживати вираз «Конституція П.Орлика» некоректно, адже після кожного сейму відбувалися конституції (угоди) між шляхтою і королем Речі Посполитої. Д.Бовуа, за висновком З.Борисюк, не схвалював політику П.Орлика щодо Польщі й Франції. Сучасна французька дослідниця І.Дмитришин у 2005 р. захистила дисертацію «Григорій Орлик – козак на службі у французького короля». Вона виявила, що у Франції розглядалася можливість використати українських козаків у власних політичних цілях (проте, до цього справа так і не дійшла). Наприкінці виступу З.Борисюк зазначила, що головним ворогом П.Орлика була Росія, а також порушила питання про його можливе масонство.

Головуючий на сесії *І.Гурич* (Київ; «Постать Мазепа у формуванні української історичної пам'яті другої половини ХІХ – початку ХХ ст.») зазначив, що масова історична пам'ять суспільства за 100 років суттєво не змінилася. Недаремно, як підкреслив дослідник, у ХІХ ст. під час нових губернських реформувань Олександр І обрав центром губернії Полтаву, адже вона була містом перемоги над Швецією й Україною. Об'єктивно висвітлити постать І.Мазепа намагалися на сторінках журналу «Киевская старина». Українські історики М.Костомаров та П.Куліш погляду на гетьмана не виробили. Б.Литвак перевідав відому Костомаровську працю «Мазепа і мазепинці» на початку ХХ ст. Першу позитивну характеристику гетьмана дав Ф.Уманець. М.Грушевський у 1909–1912 рр. зазначав, що І.Мазепа зі своїми наближеними продовжив справу Б.Хмельницького. В історичній пам'яті початку ХХ ст. ім'я гетьмана не забувалося: у творчості Б.Лепкого, В.Сосюри, середовищі українських січових стрільців. Російські жандарми називали український національний рух не інакше, як «мазепинством».

Доповідь черкаського дослідника *В.Масценка* «Іван Мазепа як історична постать й історіографічний образ у рецепції В'ячеслава Липинського» була присвячена тим його характеристикам, котрі сформулював у своїх працях відомий український учений. І хоч

В.Липинський не створив серйозної праці, де б гетьман постав у всьому розмаїтті історичних фактів, але він прагнув сформувати історіографічний образ І.Мазепи, який став би складовою «гетьманської легенди», котру сам історик виводив від Б.Хмельницького. Суть її – у визнанні єдиного українського монарха, репрезентанта політичної еліти Гетьманщини, спадкового суверена. Попри поразку В.Липинський належно оцінював державницькі змагання І.Мазепи 1708–1709 рр.

С.Шамара, котрий через відсутність В.Масенка виголосив основні положення його доповіді, у виступі «Іван Мазепа в актуальній пам'яті покоління: до історії розвитку української національної свідомості другої половини XIX – початку XX ст.» запропонував ряд власних тез і висновків. Найголовніші серед них: у зазначений період відбувалося жваве наукове обговорення історичної оцінки діяльності гетьмана, під час якого російські імперські кола давали І.Мазепі вкрай негативну оцінку «зрадника», молода українська історіографія формувала позитивний, утім дещо суперечливий його образ як державника, а народна пам'ять відображала або традиційний погляд на гетьмана (у контексті оспівування козацьких ватажків), або вже модернізовану версію розуміння його місця в українській історії; полеміка навколо постаті І.Мазепи підживлювала міф про одіозність цього історичного персонажу і відтоді зробила гетьмана символом модерної української історичної думки, національної ідентичності.

У рамках конференції відбулася презентація наукових праць про українського гетьмана: «Іван Мазепа» Т.Таїрової-Яковлевої (опублікована 2007 р.; навесні 2010 р. очікується вихід нової монографії дослідниці із Санкт-Петербурга – «Іван Мазепа и Российская империя»), видань Інституту історії України НАНУ, книг О.Ковалевської («Іван Мазепа у запитаннях та відповідях», 2008 р.), Т.Чухліба («Шлях до Полтави», 2009 р.), В.Станіславського («Листи Івана Мазепи 1687–1690. Том 1. Збірник документів», 2008 р.), С.Павленка («Доба гетьмана Івана Мазепи в документах», 2007 р.; «Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах», 2009 р.).

Учасники міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.» завжди пам'ятатимуть щирю гостинність львівських колег і плідні наукові дискусії. У червні – липні 2010 р. матеріали конференції будуть опубліковані у «Записках Наукового товариства імені Шевченка».